
ÉLET-TUDOMÁNY-TÖRTÉNET: TUDOMÁNYOK HATÁRAIN: MÓDSZERTANI PERSPEKTÍVÁK

Feminista nézőpont a zsidó kultúra interdiszciplináris kutatásában

Feminist aspects in the interdisciplinary research of Jewish culture

Hrotkó Larissza

Jewish Theological Seminary – University of Jewish Studies of Budapest.

lara.r@t-online.hu

Initially submitted October 10, 2016; accepted for publication november1, 2016

Abstract

In the present case, the interdisciplinary procedure means a common application of linguistic and cultural anthropological description in the research of Jewish female culture as well as women's social situation. The feminist aspect of the research assists the investigation of the relationship between sexes for the sake of social equality of chances.

An important part of the study is the introduction of Jewish feminist publications and research topics, which provide an insight into the Jewish feminist tradition determining the place of the present paper inside this tradition at the same time.

The concrete subject of the paper is the female history of the settlement of Jews in the late 18th and early 19th century. This story was reconstructed by the author on the basis of the official documents and letters of the time. The notion of religious ethnicity has a crucial place in the description of research sources, to which the language is connected as a determining behavioural norm of the concrete ethnic group.

The linguistic examination of the primary cultural findings rendered it possible to describe the first Budapest Jewish community in which women took their places well deserved. The active and professional work of women as well as their conscious behaviour made the community stable and flourishing to a great extent.

Kulcsszavak: interdiszciplináris kutatás, nyelvtudomány, kulturális antropológiai leírás, feminista, zsidó női kultúra.

Keywords: interdisciplinary investigation, linguistic, cultural anthropological description, Jewish female culture, feminist.

Bevezető: a kutatás területéről, céljairól és módszereiről

„At the beginning of the twenty-first century many younger Jews have grown up in environments where women are rabbis and cantors, where rituals for marking female milestones are commonplace, and where serious Jewish study and communal leadership are options for all who seek them. However, many of the battles for female integrity and equality within Judaism remain to be fought within traditional forms of Judaism, Jewish communities

with roots in the Muslim world, and in Israel, where Jewish women's rights in marriage and divorce remain circumscribed by halakhic regulation.” (Baskin: 2005. 397)

Ezeket a szavakat Judith R. Baskin egyik tanulmányának összefoglalójában találtam meg.¹ A 21. századi zsidó nő valóban túl van már az egyenjogúságért folytatott számos csatán. De az út még nem ért véget.

A kutatásom területe a közép-kelet-európai zsidó kultúratudomány, és ezen belül a zsidó nők hagyománya és társadalmi helyzete a múltban és ma.² A specifikus kutatási céljaim egyike a zsidó társadalomtörténet igazságos leírása, amely kiemeli a nők társadalmi jelentőségét.

Két alapvető fogalmat használok a kutatási forrásaim leírásában: a vallásnéptani csoport és az emberi kultúra fogalmát, amelyhez a nyelv úgy kapcsolódik, mint a konkrét népcsoport egyik meghatározó magatartási normája. Egy orosz származású francia lingvista, filozófus és publicista az 1995-ben nyilvánosságra hozott elmélete szerint az emberi kultúrákat az önmeghatározó etnikai csoportok alkotják. (Трубецкой [Trubetzkoy]:1995). A vallásnéptani csoporton egy olyan önmeghatározó emberi formációt értek, amelynek eredeti belső struktúrája és közös vallási (hagyományi és liturgiai) tapasztalatokra alapuló sajátos magatartási mintája van. Az utóbbi a csoportvédelmi mechanizmus elemeit is tartalmazza, amelyek lehetővé teszik a csoport tagjainak számára a megkülönböztetést. A vallásnéptani csoportok közötti különbséget a csoporttagok érzelmileg úgy fogják fel, hogy „ezek itt mi vagyunk, a többiek pedig mások.” (Трубецкой [Trubetzkoy]:1995. 33)

A vallásnéptani csoport egzisztenciálisan nélkülözhetetlen öntudata a csoport nyelvében nyilvánul meg. A nyelv a beszédaktusok létrehozására szolgál ugyan, de az aktus előfeltétele, hogy egy közösség tudatában jelen legyen az élő nyelv. A nyelv tehát az adott közösség minden tagjának tudatában létezik, és számtalan beszédaktus alapját képezi, mivel más létjogosultsága egy konkrét nyelvi képződménynek nincs is. A nyelvi struktúrák elemzésével bővített kulturális antropológiai leírás személyesebb és valóságosabb a klasszikus férfi centrikus történetírásnál. Ennek gyakorlati bemutatása a másik specifikus kutatási célom. (Hrotkó: 2016. 159-167. itt: 167)

A magyarországi zsidókról többnyire nép- és társadalomtörténeti vagy vallástörténeti monográfia, kötet és tanulmány készült. Ezek vagy egyáltalán nem, vagy csak egy-egy hivatkozás erejéig említették a zsidóság női tagjait. Gondolok itt elsősorban az olyan ismert magyar vagy magyarul publikált szerzőre, mint Kohn Sámuel, Büchler Sándor, Venetianer Lajos, Groszmann Zsigmond, Kósa János, Bácskai Vera, Komoróczy Géza. Nem hagyhatom ki ebből a felsorolásból a „Budapesti Negyedben” megjelent dolgozatokat, valamint Prepuk Anikó vagy Michel K. Silber munkáit.³ A zsidó történetírás női szereplőinek elhanyagolását talán az okozta, hogy a történeti és a társadalomtörténeti kutatások főleg a kiragadott politikai

¹ Judith R. Baskin kanadai születésű filozófus és zsidó vallástudós. Az itt idézett mű „The changing of the woman” a *Modern Judaism* című kötetben jelent meg.

² A „nő” és a „férfi” fogalom jelen tanulmányban a magyar (nyelvi) használatához kötődik.

Módszerként elsősorban a kulturális antropológiai leírást említem meg, amely egykor a néprajzkutatásból indult. A kulturális antropológia empirikusan és problémaorientáltan kutat, szem előtt tartva az emberiség aktuális állapotát és problémáit. Vö. Wolfgang Kaschuba, *Einführung in die europäische Ethnologie*, München, 2003.

³ A felsorolt szerzők történeti és szociológiai munkáinak részletes elemzését lásd: Hrotkó Larissza, *A nélkülözhetetlenek*, Budapest, 2014. 36-54, 61-70. mek.oszk.hu/13500/13596.

Michel K. Silber ugyan említette, hogy a zsidó nők szívesen és sokat adományoztak a „reformegylet” fenntartására, de ez a leírás is a nők passzivitását igazolta. Vö. *A pesti radikális reformegylet társadalmi összetétele 1848-1852. között* Múlt és Jövő, 1998/1. 125-142.

jelenségekkel, eseményekkel foglalkoznak, amelyeket egyes férfinevek fémjeleznek. Ennek köszönhetően a köztudat a történelmi eseményeket a férfiaknak tulajdonítja, ami csökkenti a nők társadalmi súlyát. Pedig a zsidó nők már a 19. században kezdték el pótolni a zsidó történetírást. Az igazsághoz tartozik, hogy a nagy monográfiák sajnos nem Magyarországon jelentek meg, ezért a magyar társadalom tudatára ezek a művek nem tudtak hatni.

Grace Aguilar (1816, London – 1847, Frankfurt am Main) szefárd származású angol író volt. Az életrajzi adatok szerint Aguilar ősei Portugáliából menekültek, a szülei az angol szefárd zsidó közösség tevékeny tagjai voltak. (Galchinsky:1999. 88-110) Életrajzírója szerint Grace Aguilar nem csak egy történelmi regényíró, de a zsidó vallás és liturgia újjátója is volt. „Women of Israel” című biblikus történetírása 1844-ben jelent meg. Ebben Aguilar a zsidók történetét a női portrék alapján állította össze. És pedig a bibliai Évától egészen a korabeli angliai zsidó társadalom női tagjáig. Érdekessége a hét történelmi időszakot átfogó művének az volt, hogy Aguilar nem csak a nők bibliai történetét írta meg, de a zsidó vallási törvények (*halacha*) tükrében értékelte is a zsidó nők életfeltételeit.⁴

Lily (Lilian Helen) Montagu (1873-1963) angol szociális munkás, szüfrazsett mozgalom aktivistája, író, vallási vezető volt. „Naomi’s Exodus” és „Spiritual Possibilities of Judaism Today” című alkotásaiban írta le saját szakítását a zsidó ortodoxiával és csatlakozását a liberális zsidósághoz, amely véleménye szerint biztosította a zsidó nő spiritualitásának kibontakozását és egyéni felelősségvállalást. (Umansky:1983) Ezekkel a művekkel Montagu a zsidóság modern történetét írta meg attól függetlenül, hogy Smoel Ettinger „A zsidó nép történetében” Lily Montagu nevét nem említette. (Ettinger: 2002)

Judit R. Baskin jelen bevezető elején idézett művében bemutatta Aguilar és Montagu írói munkaságát (2005. 391) hozzátéve a 17. században született Glikl bas Juda Leib von Hameln (1646-1724) nevét, akinek jiddis nyelvű naplója a zsidó kultúra egyik remeke. (*Glikl. Zikhronot*: 2006). Glikl egy aktív üzletasszony volt, aki négy gyereket nevelt fel, karitatív tevékenységet folytatott és vallásos volt. Vagyis a *halacha* szemszögéből is példás életet élt. Glikl von Hammeln magatartási mintáját a 18-19. századi zsidó felvilágosítók (*maszkilim*) ugyan nem támogatták, mivel a család anyagiakkal való ellátását a férfi feladataihoz sorolták, de a valódi életben ez a minta volt jellemző a pesti zsidó vállalkozók özvegyeire. (Hrotkó: 2013).

Magyarországon is találhatunk egy-két forrást a zsidó nők 19. századvégi társadalmi fejlődéséről. Két rövid cikkre bukkantam a *Magyar-Zsidó Szemlében*, amely igazolja a nők elképesztően gyors fejlődését. Míg a 18. század végén – 19. század elején a pesti zsidó közösségi jegyzőkönyvekben a nők részéről csak panaszokkal és támogatási kérésekkel találkozunk, az 1884 óta rendszeresen megjelenő *Magyar-Zsidó Szemle* cikkei a század végén már a nők művelődésének útmutatóit tárgyalták. Sőt az első két évfolyam folyóirataiban három olyan cikket találtam, amelyet női szerzők írtak. Két cikket a zsidó nők iskolai és vallási oktatásáról Goldzieher Ilona írta, aki nem csak Goldzieher Ignác unokatestvére és Bacher Vilmos felesége, de egyik legelső pesti francia nyelvtanár is volt.⁵(Hrotkó: 2015. 62-71)

A nőekkel szembeni diszkrimináció, amelynek különböző formái nem csak a 18-19. századi

⁴ Elektronikus változatban a könyv szinte teljes terjedelemben olvasható az 1870. és 1872. évi kiadásban: <https://books.google.com.tr>

⁵ Goldzieher Ignác zsidó orientológus, iszlámkutató, MTE tagja. Bacher Vilmos ugyancsak orientológus, a Rabbiképző Intézet egyetemi tanára, elnöke, majd igazgatója volt 1913-ig.

zsidó közösségeket sújtották, de jelenleg is akadályozzák a társadalmi emancipációt, szükségessé teszi a feminista álláspont megfogalmazását.⁶ A feminista álláspont magában foglalja a nyíltan nőellenes elméletek cáfolatát és a különböző tudományos területeken fellelhető férfi hatalmi minták feltárását.⁷

A magyar társadalom tudatában – a nemi megkülönböztetést elhanyagoló nyelvi struktúrák ellenére – egy olyan általános felfogás rögzült, amely szerint a férfiak a vallási elsőbbség jogán képviselik a vallásetnikai társadalmakat. A nőt a társadalomtörténeti diskurzus egy kellékként használja. Ezért a nő leírása a férfi értékek és vágyak tükrében történik. A női ábrázolás pozitivitását például szinte kizárólag a (férfiak és intézményei iránti) hűség-skálán mérik.⁸ A férfi centrikus történetírás tehát hozzájárul az igazságtalan, nőellenes hagyomány fenntartásához.

Előzmények: A feminista kulturális antropológiáról és a feminista kortárs szerzőkről

A kulturális antropológia fontos szerepet játszik az emberekkel kapcsolatos tapasztalatok, a hatalom és a társadalmi jelenlét összefüggéseinek megfogalmazásában. A feminista kulturális antropológiai leírás célja a szuverén női kultúra leírása.

A női diszkrimináció nem a nő áldozati volta, hanem a „patriarchális-kyriarchális” viszonyok folyamatos reprodukciójának következménye. (Schüssler-Fiorenza: 2001)⁹ A feminista szerző a társadalom felé ezt a tapasztalatot közvetíti, amely nem felel meg a férfiközpontú tudomány kritériumainak. A feminista tapasztalat ugyanis elsősorban az észlelésből indul, ezért a férfiközpontú tudomány ezt egy partikuláris mozgalmi ideológiának tartja, amely társadalmi veszélyt is jelent.¹⁰ A feminista diskurzus egy új nyelvet igényel, amely meghaladja a bipoláris – nő kontra férfi – társadalmi kritikát.

A zsidó feminista irodalmat a társadalmi kritika sokoldalú megalapozottsága, a judaizmus alapos ismerete és sajátos nyelve jellemzi. Szinte nincs is olyan zsidó feminista írás, amelyben ne találkoznánk az egész zsidó kultúrát jellemző szókinccsel (például az olyan fogalmakkal, mint holocaust, zsidóüldözés, antiszemitizmus, ortodox, askenázi, vagy szefárd zsidóság, Kabbala, tikkun olam stb.), valamint a tórai és a talmudi idézetekkel. Ezzel a zsidó feminista szerzők határozottan a zsidóságra helyezik a hangsúlyt.

A feminista mozgalom megalakulása Izraelben az 1970-es évek erőteljes európai *alijához* kapcsolódik, de nagy hatással volt az amerikai feminista irodalom is. A chicagói származású Rachel (Ruthelyn) Adler az 1970-es években az ortodox zsidó nők soraiból jött a feminista mozgalomba. *The Jew Who Wasn't There: Halakha and the Jewish Woman* című munkája 1971-ben jelent meg. Adler ezt követően is képviselte a *halachikus* előírások szerint élő ortodox zsidó nőket a feminizmusban.

⁶ A hagyományos (ortodox, neo-ortodox és a magyar neológ) zsidóság mai napig is elutasítja a közösség női vallási vezetés gondolatát, holott a közösségek felét a nők teszik ki. Vö.: *Israeli Orthodox Synagogue Gets a First Woman Rabbi*. Haaretz 2016. augusztus 23 <http://www.haaretz.com/israel-news/1.738217>

⁷ Az ilyen mintákkal a gyakorlatban a vallástudomány, a történelem és a néprajz területén találkoztam, ami többek között abban nyilvánul meg, hogy a vallásetnikai társadalmakat még ma is a férfiakra keresztül írják le.

⁸ Vö.: Mandl Bernát, *Két tragikus zsidó asszony*. Egyenlőség 1921. április 9. 10-11.

⁹ A „kyriarchális” neologizmus egy olyan jelenséget jelez, amely elősegíti az egyik társadalmi csoport „törvényes” uralmát egy másik felett. Vö. „patriarchális”.

¹⁰ Vö. professzor dr. Robert Spaemann német filozófus véleményét Gabriele Kuby egyik művéhez írt előszavában.

Gabriele Kuby, *Die globale sexuelle Revolution*, (Kindle Edition: 2016).

A *halacha* és a zsidó nő kapcsolata érdekli a zsidó kutatókat, mint olyan valóság, amely a mai nők életére hatással van. Valérié Rhein (Svájc) egyik 2007-ben, Budapesten kiadott tanulmányát ez a gondolat jellemzi. A cikk elsősorban a Tóra szombati felolvasásának női vonatkozásairól szól, amit a modern ortodoxia a gyakorlati életben valósított meg. (Rhein: 2007. 67-73).

Paula E. Hyman munkái között egy női memoár található. A visszaemlékezés már szinte klasszikus női irodalmi műfajjá vált. Paula Hyman kiadásában 2002-ben megjelent memoár egy *askenáz* zsidó nő tollából származik. Puah Rakovsky 1865-ban született Lengyelország orosz fennhatóságú területén. Nőként a hagyományos zsidó közösség szélére szorult. Rakovsky radikalizmusa – az orosz szociáldemokrata mozgalom, sőt egy anarchista csoporthoz való tartózkodása – valószínűleg innen származott. (Hyman: 2002).¹¹

A pesti zsidó női réteg számos képviselője Puah Rakovsky hazájából, vagy más kelet-európai országokból érkezett és legtöbbször a 19. század elején nagyon szegény volt. Ugyanakkor éppen a kelet-európai zsidó nők hozták magukkal a zsidó betegápolási, szülészeti és kézimunkázó hagyományt. (Hrotkó: 2014. 194-195, 196-198).

Megemlítem még Shulamit Magnus kaliforniai történész írását, aki az orosz-litván női kutatásához egy irodalmi keretet választott ugyan, de a szokásos irodalomtörténeti írását a zsidónők 19. századi társadalmi helyzetének és főleg a judaizmushoz való viszonyulásának tárgyalására használta fel. Magnus számára a zsidó hagyomány nemi kettősége mindenekelőtt abban jelenik meg, hogy a férfiak és a nők más-más tapasztalatokat, illetve emlékeket hordoznak, noha a külvilág felé egy megközelítően egységes értékrendszert mutatnak. Nem véletlen, hogy ebben a kontextusban ismét felmerült Glickl Hamel neve. (2004. 28-65). A zsidó család társadalmi helyzete a nem-zsidó környezetben ugyanúgy érdekelte Wengeroff Paulinét, Magnus irodalmár-hösnőjét, mint a zsidóság eseményei.

A nők marginális életéről a zsidó társadalomban szólt Judith Plaskow, az amerikai zsidó feminista mozgalom meghatározó alakja. Az izraeli Bar Ilan egyetemen 2006 májusában tartott nemzetközi konferencia vitaindító beszélgetésben Plaskow „periferikus zsidóknak” nevezte a nőket. (Plaskow, Ross: 2007. 208).

A férfiak azt tanítják a *Misnában*, hogy a nők ki vannak zárva a pozitív vallási parancsolatok teljesítéséből. Ezért a vallási közeletet képező zsinagógai eseményeken, a szombati és más ünnepi liturgiákon a nők még ma is csupán szemlélők. Arról, miért kerülnek ki a nők a társadalmi élet margójára, Plaskow a *Three Steps Forward, Two Steps Back* című munkájában próbált válaszolni. A szerző az eredményekből indult ki, amelyeket a feminista mozgalom a női emancipáció terén ért el. A modern életben a vágyak és a realitások közötti konfliktusok vetik vissza az emancipációs vívmányokat. Így a nők számára a legnagyobb hátrányt a gyermekszülés és a karrier egyeztetése jelenti. Aki a gyermekszülés mellett döntött, kénytelenek lemondani a teljes munkaidős (egyetemi) állásokról és ezzel együtt a továbbjutási esélyekről a tudományban, a vallásban és a politikában. (Plaskow: 2005. 186–188).

Harriet Pass Freidenreich *Female, Jewish and Educated* című munkája bevezető alapgondolata sokatmondó: „Finding Our Mothers, finding ourselves.” Freidenreich idézi Ruth Bader Ginsburg, az AEÁ Legfelsőbb Bírósága második női és első zsidó tagjának gondolatait, aki az 1993. évi jelölésekor ezt írta:

¹¹ A visszaemlékezés eredeti nyelve jiddis volt: Zikhroynes fun a Yidisher revolutsyonerin: Puah Rakovsky.

“I pray that I may be all that [my mother] would have been had she lived in an age when women could aspire and achieve and daughters are cherished as much as sons.” (2002. xiii)

Freidenreich biztatatta az új nemzedéket a női sorsok felkutatására. Marion Kaplanra, a németországi zsidó nők vezető személyiségére hivatkozva Freidenreich hangsúlyozta, hogy a késői 19. és a korai 20. század zsidó nőit megfertőzte az otthon kultusza. Igazán sok bátorság kellett ahhoz, hogy a társadalmi középosztály családjaiból származó fiatal nők hátat fordítsanak a szülői otthonnak és a házasságnak, és egyetemre menjenek, vagy munkahelyi pályafutásnak szenteljék életüket. (2002.30)

A zsidó nők részvétele a munkában mai napig is egy aktuális téma. Itt említem még Nancy L. Green *Gender and Jobs in the Jewish Community: Europe at the Turn of the Twentieth Century* című értekezését, amelyben a szerző megállapította, hogy a nemek valóságos társadalmi szerepe és az ezzel kapcsolatos zsidó közösségi elképzelések között differenciák állnak fenn. Majd ezt írja a zsidó nők társadalmi státuszának változásáról:

„The women of my generation were brought up with the notion that mothers do not work (even when ours did and we were proud of it). The Jewish woman was ‘princess,’ wife, mother (a lifecycle progression not hers alone). Yet the variety of Jewish women’s activities a century ago, like today, corresponds neither to the halakhic construction of female role models nor to the 1950s view of princesses and mothers.” (Green: 2002. 42)

Pető Andrea történész, társadalomkutató az 1998-ban megjelent *Nőhistóriák, a politizáló magyar nők történetéből 1945–1951* című könyvben a zsidó nőegylet második világháború utáni történetét írta le. (1998. 46-56). Ugyanebben a kötetben megjelent a Magyar Feminista Egyesület utótörténete is, amelynek megalakulásához a zsidó nők nagymértékben hozzájárultak.¹²

A *Napasszonyok és holdkisasszonyok* című könyve bevezető részében Pető bemutatta a narratív életinterjú módszerét. Vizsgálatának célterülete a társadalmi cselekvés és társadalmi tevékenységi kör (*agency*) összekapcsolódása volt az időleges, a viszonylagos, a kulturális, illetve intézményes és makro strukturális közegben. (2003. 34-35, 37).¹³

Az összes zsidó feminista szerző munkájának felsorolására és elemzésére nincs lehetőség, ezért ezt a bemutatást két olyan munkával fejezem be, amely jelen dolgozat tartalmi kibontakoztatásához szükséges. Mindkét tanulmány a pesti zsidó közösség kulturális szomszédságában keletkezett. Tzvia Koren-Loeb a *The Frankfurt a. M. Memorbuch: Gender Roles in the Jewish Community Institutions* című munkájában a frankfurti zsidó közösséget írta le a levéltári források alapján.

A frankfurti közösség kutatása a tipikus zsidó egzisztenciális helyzetben – a zsinagógai és egyéb hagyományos vallási szituációkban – valósult meg. Kár, hogy a szerző nem fordított figyelmet a történetiségre: a középkori zsinagóga körülményei összerosódtak a 19. századvégi, illetve a 20. század feltételei között működő zsinagóga eseményeivel. Teológiailag és vallástaniilag ez valószínűleg helyes is: a vizsgálat középpontjába maga a zsinagóga és a vele kapcsolatos vallási események kerülnek.

¹² A Magyar Feminista Egyesület megalakulásáról vö. Hrotkó: 2009.

¹³ A női „identitásról” vö. Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and The Subversion of Identity*, New York, 2008. 2-8, 22-34, de főleg a „The body politics of Julia Kristeva” című fejezetben 2008.107–127.

Ugyanakkor az antropológia és a kultúrakutatás szempontjából ez a felfogás helytelen. Hiszen a zsinagóga nemcsak az épület és a szertartás, hanem maguk az emberek is. Az 1930 körüli *Ezrat ha-Nashim* zsinagógái részben ülő zsidó nők nyilván nem hasonlítottak az 1748. évi „imádkozási és könyörgési helyen” – מקום רינה ותפלה – tartózkodó nőkre. Még akkor sem, ha mindkét hely egyformán galériászerű épületrész volt.

Munkájában Koren-Loeb gyakran hivatkozott a *halachikus* irodalomra, amiért a vizsgálat a nők sajátos helyzetére nem térhetett ki. A *halacha* ugyanis valóban kötelezi a nőt az imádkozásra és a Tóra olvasására, de vajon állítható-e, hogy a Tóra tanulása a frankfurti közösség női rétege számára valóban egzisztenciális jelentőséggel bírt volna?

A pesti közösség női tagjai ugyan jártak a zsinagógába, amit egyrészt a zsinagógái ülésviták, másrészt a közösségi jegyzőkönyv 1829. június 14-i bejegyzése igazol.¹⁴ De a specifikus női környezet mégis az otthon, a család, az üzlet és a lakó környezet volt. A férfiakkal való összehasonlítás végképp nem bizonyult hasznos megoldásnak, mert ez által a frankfurti közösség női képe nem domborodott ki. (Koren-Loeb: 2007).

A másik dolgozat szerzője a történetírás nyelvét választotta, ezért itt a demográfiai adatok kaptak nagyobb hangsúlyt. (Keil-Lohrmann: 1994. 166-191) A bécsi és a bécsújhelyi zsidó nők leírásakor Martha Keil nem is törekedett a specifikus női szituációk kiválasztására, sőt őt a szokatlan szituáció érdekelte. Azok az esetek, amelyeket Martha Keil kiemelt (mint például „Women in Court” című fejezetben) nem voltak tipikusak. Ugyanakkor ebből a dolgozathoz megtudhattuk, hogyan írták be az osztrák zsidó írnokok a zsidó női neveket az összeírásokban. Az olyan képlet, mint „Priba, Jüdin, des Juda Keschl witib zu Marchburg” (Priba, zsidó nő, a marchburgi Juda Keschl özvegye) megfelelt a pesti írnoki szokásoknak.¹⁵ Sőt a *witib* szó használata igazolja a kutatási forrásokra vonatkozó nyelvtani következtetéseimet, amelyekről a következő fejezetben még lesz szó. (Hrotkó: 2014. 41)

A pesti jiddis kéziratok, mint a zsidó kultúrakutatás forrása

A 18-19. századi pesti zsidó kéziratok a nyelvi sajátosságokon túl bizonyítják, hogy a zsidó nők és férfiak akkor telepedtek le Pesten, amikor a város a kis németes településből gyors léptékkal metropolisszá kezdett átalakulni. A zsidók az átalakulás és a pesti kultúra létrehozása tevékeny elemei lettek. A különböző magyar településekről és a világ más pontjairól érkezett pesti zsidók egy sajátos népcsoportot alkottak. Az a tény, hogy a helyi zsidók mindig is pestieknek (vagy „ittenieknek”) hívták magukat, mutatja a zsidók integrálási készségét.

A zsidó férfiak és nők jelenléte már a 18. század végén érezhető volt a városban. Letelepedésük befolyásolta a pesti hatóság hivatalos levelezését is. A Városi Tanácsnak el kellett sajátítania bizonyos speciális zsidó fogalmakat és gondoskodnia, többek között, a héber fordítókról.¹⁶ A zsidó közösség hivatalos iratforgalma szemlélteti, hogy a zsidó

¹⁴ PIH 90. 63 1828-1833

¹⁵ Ld. a pesti zsidó adóösszeírások:

PIH I-7. 1/1826 – Összeírás [Conscription] 1826

PIH I-7. 1/1827 – Összeírás [Conscription] 1827

¹⁶ Hogy ilyen fordítók segítették a Tanács munkáját, bizonyítja például egy 1826. december 22-én kelt házassági levél, amelyen látható „Johannes Nep. Albert” (szent Nepomukról elnevezett Albert) aláírása, aki akkoriban „Professor Ling. Hebr. et studii Bibl. Vet. Test. Revisor Libror Hebr.” volt. (Házassági levél PIH-II-B-2-a, Zsidó levéltár)

lakósságnak is alkalmazkodnia kellett a specifikus pesti körülményekhez, noha maga a letelepedés a zsidók számára nem jelentett új tapasztalatot. Pest azonban egy új letelepedési stratégiát követelt. Most már nem a mágnások kegyeit kellett megnyerni, hanem teljesíteni kellett egy szabad királyi város követelményeit. A hatóság nem egy közvetítőként, hanem egy jogi személyként állt a zsidókkal szemben. Vagyis nem egy egyszerű eseti alkalmazkodásról volt szó, hanem a zsidó férfiaknak és nőknek a távlati integrációs stratégiára kellett áttérniük. Ez a törekvés kiolvasható a jiddis nyelvű iratokból is.

A 18. század végén – 19. század elején, Pesten letelepedett zsidó közösséget a többnyelvűség jellemezte, ami a társadalmi rétegződés jele és egyben egyik oka is volt. A hivatalos nyelvként elfogadott német nyelvtudással többnyire a tehetősebb (pozsonyi, óbudai) zsidó férfiak rendelkeztek, amíg a zsidó nők és a lengyel Galícia felől érkezett szegényebb zsidó férfiak jiddisül és héberül olvastak és írtak, ami például a hivatalos papírok héber betűs aláírásaiból is megállapítható. A nők közül németül tudtak a tehetősebb családok gyermekei és főleg Bécsből, illetve annak környékéről származó feleségek. Erről tanúskodik például Bauer pesti nagykereskedő családi története. (Hrotkó: 2014. 141-147).

A zsidó társadalom rétegződését, a nők – elsősorban a szegény nők – alacsonyabb társadalmi értékelését kiválóan ábrázolja először az 1813-ban Prágában megjelent, de eredetileg Óbudáról (*Alt-Ofen*) származó pamflet:

*Dieses is ach zum lachen/den aufzug, was die dienstmaiden schabbath chol ha-moed pflegen zu machen./An jomtov können sie sich nicht zeigen un weil sie haben gar viel zu tun/also machen sie an schabbath chol ha-moed den aufzug wert gleich ein gross gekuk. [...] Den ganzen nachmittag gehen sie spazieren/was eppes ein landsflaken is, können sie bald verführen./Er meint, sie hat gewiss hundert taler liegen geld/die protzerei gefint men nicht in die ganze welt.*¹⁷ (Gasser: 2009. 50)

Ezt a szöveget 1923-ban a prágai zsidó néprajzi évkönyv már latin betűs változatban közölte (Gasser: 2009. 55). A szöveg grafikai ábrázolása alapján ezt a fajta nyelvet jiddis-német nyelvkeveréknek nevezzük (*Jiddisch-Deutsch*). Az eredeti szöveg azonban héber betűs, vagyis jiddis lehetett. Ezt abból is láthatjuk, milyen pontosan különböztette meg a latin betűs átírás a héber ן és ן grafémát, amelyet latinosan „ch” illetve „h” betűkkel vezetett át. A mondatok nyelvtani szerkezete – például a mondatrészek rendszeres kihelyezése a mondat keretéből (*Ausklammerung*) – valamint a *dativus* kihagyása és a *diftongusok* sűrű használata utal a pesti jiddisre.¹⁸ De egy olyan lexikai különlegesség, mint a „schabbat chol ha-moed” is önmagáért beszél.

Se óbudai, se pesti levéltári iratok között nem találtam ilyen beszédes mintát. A régi iratoknál pedig nagyon fontos a kézírásos anyag, mert egyrészt megjeleníti a vallásznikai közösség kornak és helynek megfelelő teljes nyelvi hagyományát, másrészt az egyén (például egy-egy írnok) személyéről is ad felvilágosítást. Pesten ezért a zsidó közösség kézzel írott

Simon Feuchtmann „Notar und Übersetzer (Translator) bei Magistrat” és a pesti zsidóság közjegyzője volt a Budapest Fővárosi Levéltár 809. sz. irata szerint – BFL. Vegyes ügyek. IV 1202 pp/XV.20.

¹⁷ A szöveg szerzője Jakob ben Meir, aki még 1800 előtt írhatta ezt a gúnyiratot. A szöveg arról szól, hogy a zsidó szolgáltatók szombat „fél-ünnepkor” (a *sabbat* kimenetele után, valószínűleg vasárnap) kaptak kimenőt, kiöltöztek és büszkén sétáltak az utcákon, hogy csábítsák az arra járó férfiakat.

¹⁸ A jiddis diftongusokról vö. Kovács: 1947.269-271

adóösszeírásai (PIH I-7. 1/1826. és PIH I-7. 1/1827.) jelentettek számomra egy fontos interdiszciplináris kutatási forrást.

Előttém ezeket az iratokat a történészek nem tanulmányozták, ezért először meg kellett ismerkednem a források grafikájával és el kellett olvasnom őket. Éppen ezekben az iratokban találtam meg végre a pesti zsidó nőkre vonatkozó adatokat, holott általános vélemény az volt, hogy a letelepedés idejéből a zsidó nőkről semmilyen adat nem maradt meg. Az iratok lingvisztikai elemzését alapvetően három aspektusban végeztem: grafikai-fonetikai, lexikális-tartalmi és antropológiai síkon, amikor az egyes emberek történeti leírását is készítettem. Az utóbbi összekapcsolja a vallási-kulturális és a nyelvi kutatást. Az alábbiakban néhány olyan részletet és következtetést közlök, amely az elemzés során derült ki.

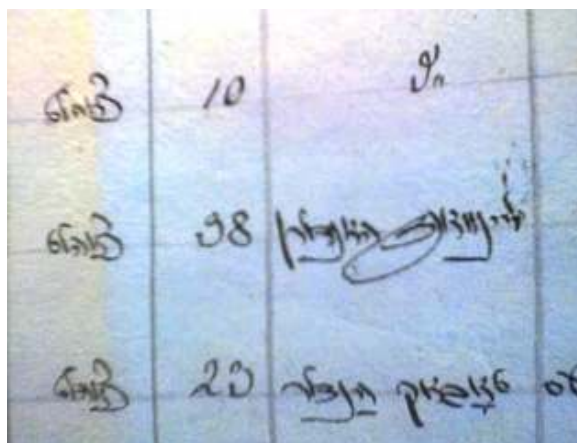
A pesti zsidó adófizetők adatai alapján a közösség tagjai magánéletéhez férhettem hozzá. Leírtam a híres sikeres kereskedőket és kisebb szélhámosokat¹⁹, de megtaláltam a nehéz körülmények között dolgozó, alulfizetett szülésznőket, a kereskedőnőket, a női munkaközösséget és sok szegény cselédnőt is, akik közül többen egyedülálló anyák voltak. (Hrotkó: 2013).

1 kép: Az 1826. évi adóösszeírás

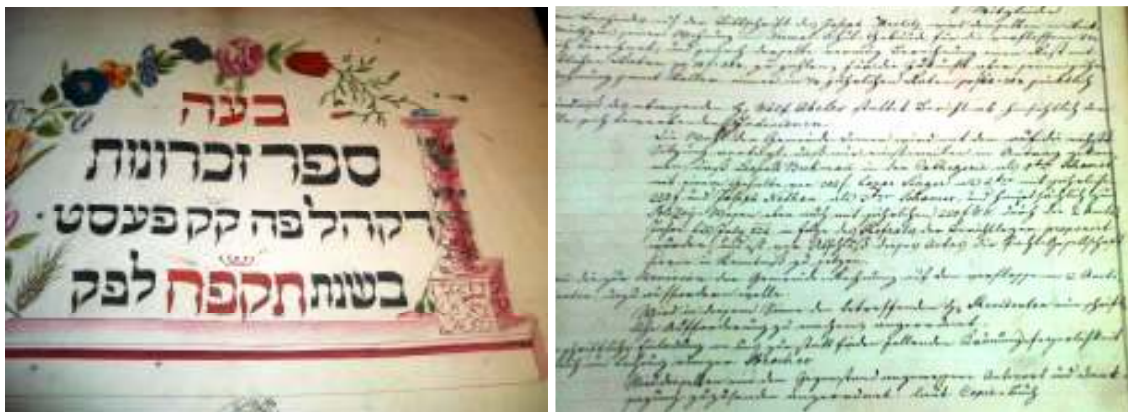
1a. kép: az 1827. évi adóösszeírás

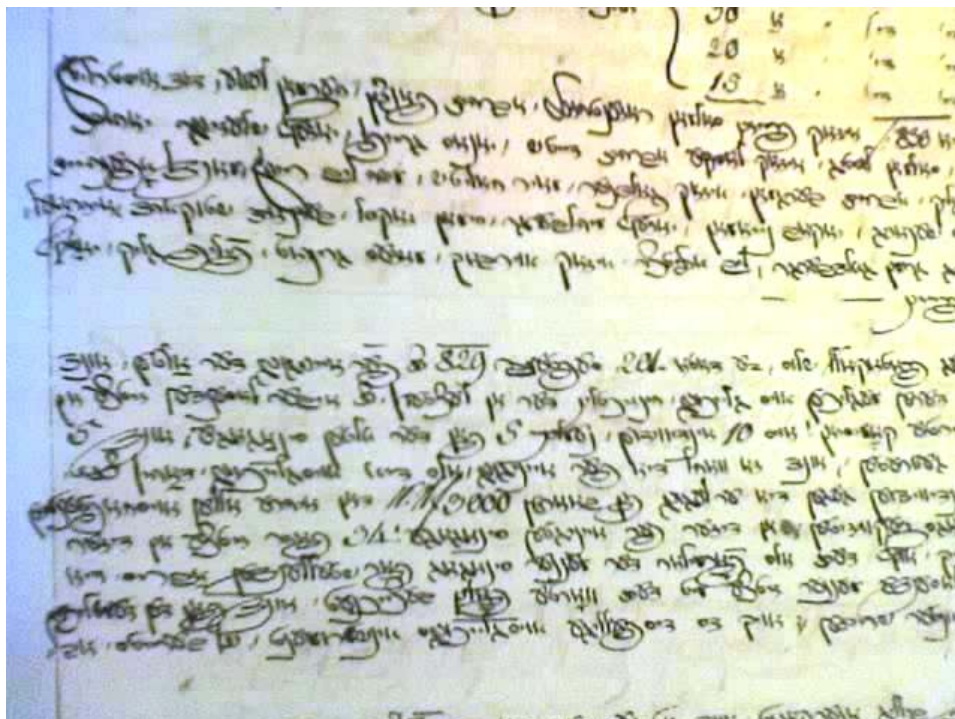
2. kép: részlet az adóösszeírásból

¹⁹ Példaként megemlítem a Boskovitz család történetét (Hrotkó: 2014. 92), vagy Joel Berkovits lengyel paszományos kellemetlenkedéseit (Hrotkó: 2007. 40-43)

A közösség struktúráját, belső dinamikáját, a tagok neveit és tevékenységét a pesti (jiddis és német nyelvű) jegyzőkönyvekből ismertem meg. Ott találtam meg bejegyzéseket a zsidó közösség és a befogadó magyar-német társadalom interakcióiról. Például a pesti kolerajárvány idején közösen végrehajtott higiéniai intézkedésekről és a zsidó közösség adományairól a keresztény lakosságnak. (Hrotkó: 2014. 225) Sőt Pest városának korabeli képének leírásához járulhattam hozzá többek között a Király utca (*König Gasse*) házainak részleteivel. (2014. 117-118)

3. és 3a. kép: Pesti jegyzőkönyv: jiddis jegyzőkönyv borítója, jegyzőkönyv német szövege.

4. kép: részlet a jiddis nyelvű jegyzőkönyvből

A hivatali pesti jiddis szubsztrátumát (nyelvi alapját) a jiddis *diglosszia* képezte, amelyre a pesti német nyelvjárás és a budai jogi nyelv is hatott.²⁰ Főleg a szókincs mutatja a pesti hivatali jiddis kacskaringós útját az ősi forrásoktól az aktuális állapotig. Itt van két példa, amely igazolja, hogy a pesti jiddis nagyon régi (10-11. századi) nyelvi formákat is tartalmazta, amelyeket valószínűleg a nyugati jiddisből kölcsönzött. Ezek a régi formák azt bizonyítják, hogy a jiddis a korai középkorban alakult meg és az első keresztes hadjáratok idején már használatban volt a zsidó közösségekben. (Aptroot, Gruschka: 2010)

Az első példa az előző fejezet végén említett „witib” szó lenne. A családi állapot rovatában, az 1827-es adóösszeírásban (*conscriptióban*) lépten-nyomon találkozunk ezzel a szóval, amely mint „Witwe” (özvegy) értendő. A „witib” alak a „Witwe” egyik mellékformája. Az utóbbi forma az ófelnémet (*althochdeutsch*) „wituwa” -ból fejlődött ki.²¹ (Paul: 1959.748). A német nyelvű pesti iratokban, de még a korábbi zsidó összeírásban sem találtam az ősi „witib” paradigmát, amelyet egy írnok saját nyelvi környezetéből hozhatott be 1827-ben Pestre, gazdagítva ezáltal a pesti jiddis szókincsét.²²

A második példa a szavak írásformájához kapcsolódik. Az igék hangsúlyos prefixumait és az összetett főnevek szemantikailag értelmezhető részeit a pesti írnokok általában különírták. Ebből olyan érdekes értelmezések is következhetnek, mint amilyen a *hebamme* (die Hebamme – bába, szülésznő) külön írása: *heb amme*. Két értelmezési lehetőséggel találkozunk itt. Az első ismét a német népi etimológiához kapcsolódik, amely ezt a szót az *amme* (die Amme – dajka) lexémára vezeti vissza. De az első elem elkülönítése azt mutatja, hogy a jiddis követte a szó eredeti formáját és szemantikáját az ófelnémet nyelvből. Az ófelnémetben ez *hevianna* volt, amely azt a nőt jelölte, aki az újszülöttet a földről felemelte. (Paul: 1959. 280)

A pesti zsidó közösség jegyzőkönyvében és adóösszeírásaiban több olyan nő nevét találtam meg, akik szülészként dolgoztak a közösségben. A fizetést a nők a közösségtől nem kapták, holott a jegyzőkönyvi bejegyzés szerint is nélkülözhetetlenek („unentbehrlich”) voltak a közösség számára. (Jegyzőkönyv: 20, Hrotkó: 2014.196) A zsidó nők tehát aktívan járultak hozzá a közösség létrejöttéhez és fenntartásához, de a férfitársadalom ezt a tevékenységet nem úgy értékelte, mint a férfiak esetén. Megjegyzem, hogy az ápolási szakmák diszkriminált díjazásának gyakorlata mai napig negatívan jellemzi a magyar társadalmi hozzáállást a női munkához.

Több zsidó család az 1800-as években nem mindig tudta megfizetni a bába szolgálatát. A pesti zsidó közösségi jegyzőkönyvben (jegyzőkönyv: 136) találtam egy bejegyzést Magdalene Mühlhoffer asszonyról, akit az írnok a „szegények bábájának” nevezett. 1831-ben, az egyik kolerajárvány idején ez a hősi szülésznő maga is 4 hónapig kórházban feküdt. Hiszen a szegényeknél könnyebben kaphatta el a fertőző betegséget. A kórházból való elbocsátás után kért és kapott a közösségi pénztárból 20 forint (átlagos) egyszeri segílyt, hogy fenntartsa magát és családját. Ugyanis ekkor Magdalene még férjével együtt dolgozott, de Alexander

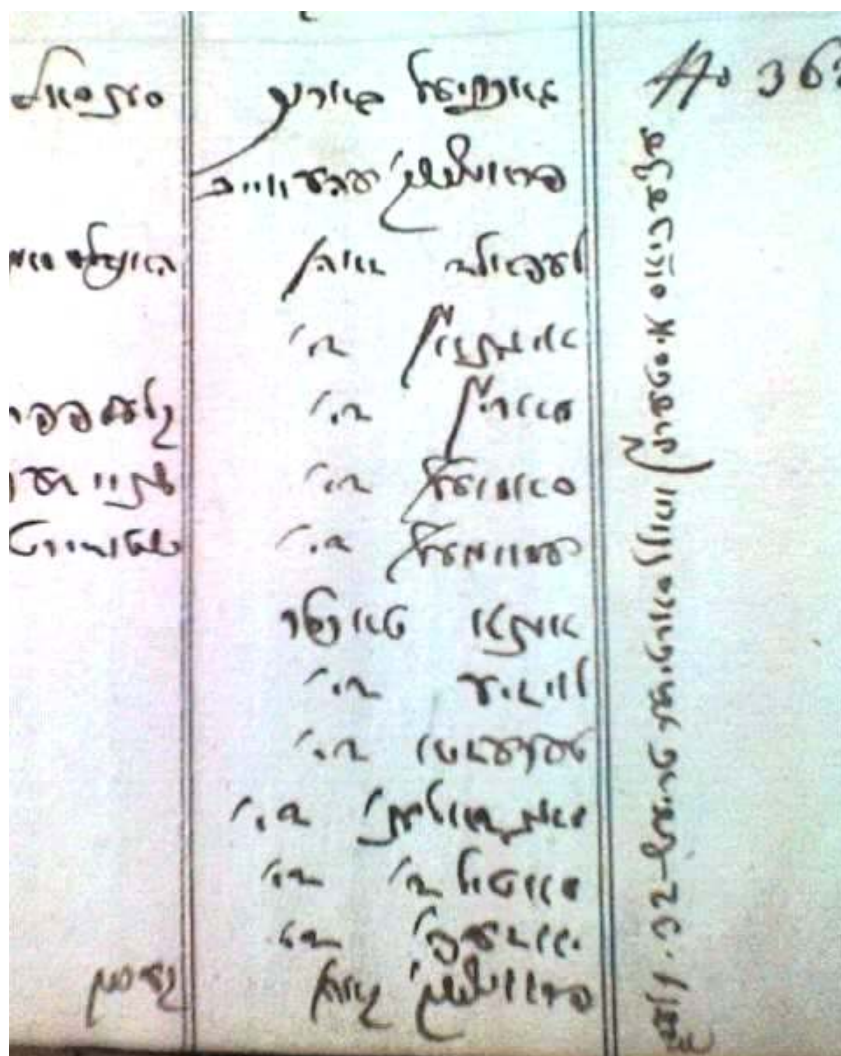
²⁰ *Diglosszia* – egy olyan nyelvi forma, amely két elemből tevődik össze. Az egyik az úgynevezett normanyelv (ebben az esetben a normatív jiddis), a másik elem általában a helyi sajátosságokat tartalmazza (mint például a hivatali pesti jiddis).

²¹ Kb. 1050-ig. A középkori német nyelv időszaka: kb. 1050-1350. Vö. mhd. witewe, a latin vidua, illetve az orosz vdova alakokat.

²² Az írnokokról vö. Hrotkó: 2014. 63.

Mühlhoffer nem tartozott a jól kereső orvosok közé: az 1826. évi összeírás szerint szegénynek számított. Mühlhofferék főleg a Király utca szegényebb részében és annak környékén dolgoztak. 1836. szeptember 25-én mindketten segédkeztek Roth Fanni nevű tanárfeleség szülésénél. Móríc Rosenthal családja a Könyök utcai iskolában (*Schulhof*-ban) lakott. Fanni fiúgyermeket szült, akit a szülők Lajosnak neveztek. 1836-ban Pesten ez a név a zsidók körében még nagy újdonság volt. Rosenthal tanár úr feltehetően azokhoz tartozott, akik a zsidók magyarítását tűzték ki célul. Ilyen érdekes adatokat lehet kiolvasni a régi iratokból, ha nyelvészként és kultúrakutatóként kezeljük őket. (Hrotkó: 2014. 195-200).

A vizsgálat néhány nyelvi és kulturális antropológiai következtetése²³

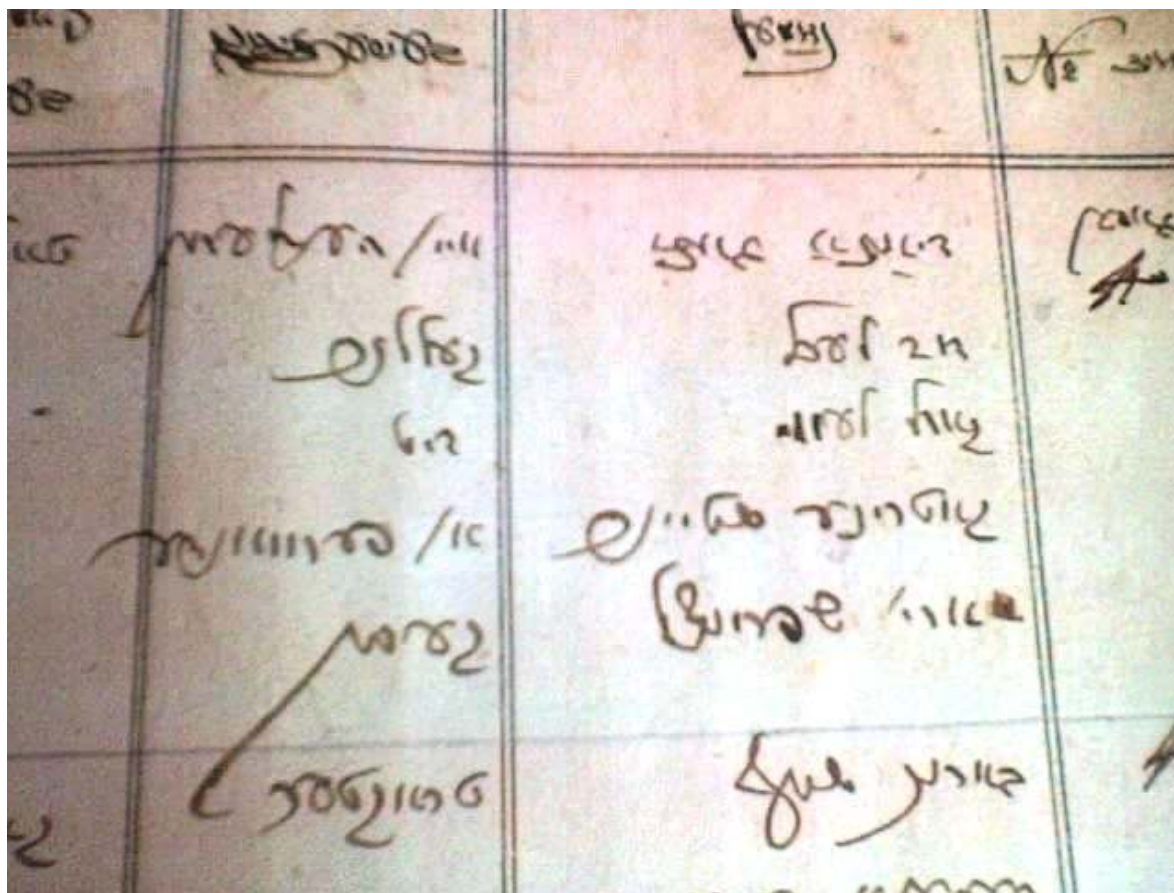
5. kép: egy családi fészek az 1827-es adóösszeírásból

²³ A zsidó nők szakmai tevékenységéről volt alkalmam beszámolni a *Kaleidoscope* 2013. évi számában (Hrotkó: 2013).

A pesti zsidó családok a 18. század végén – 19. század elején általában népesek voltak. Az 5. számú képen egy átlagcsalád névsora látható. A rokonsági minőséget jelölő szavak között láthatjuk az *ehe weib* עהע ווייב, a *sohn* זאהן és a *tochter* טאכטער lexémát. A családfő a legtöbb esetben a férj volt, akinek neve mellett nincs külön rokonsági megjelölés, hiszen a felsorolás első helye egyértelműsíti a minőségét. A mellette lévő szó a szakmai tevékenységet jelöli. Az *ehe weib* szó elemeinek különírása mutatja a nők nemi és családi állapot szerinti megkülönböztetését. A nők státusza ilyen szempontból is a gyerekek állásához hasonlított.

A *sohn* második grafémája az *alef*, amely hangsúlyos pozícióban áll és talán ezért sem igényelt pontosító jelölést. A *nunsofit* (a szóvégi „n”) igen jellegzetes: nem egy egyenes, hanem egy jobbról balra dőlt szögben kivitelezett vonal. A *tochter* grafémái közül csak az első *tet*, az *alef* és a szóvégi *res* vehető ki egyértelműen. A *kaf* és a második *tet* egy nagyon szép grafikai kombinációt alakít. A jiddis írnokok grafikai kombináló készsége sok fejtörést tud okozni!

A családi szerkezetek között voltak kivételek. Az özvegnők mellett szerepelt ugyan a családi állapot megjelölése (*witwe*), de a nevük a bejegyzés első helyén állt. Még ennél is kivételesebb volt Gans borkereskedő („weinhändlerin”) bejegyzése, amelyben a női név mellett csak a tevékenység megjelölése olvasható.

6. kép: Gans borkereskedő

Az adóösszeírás külön rubrikáját képezte a gyerekek száma: *zahl der kindr* צהל דער קינדער. Ebben külön jelölték a hím- és nőnemű utódokat, mintegy előre jelezve a nemtől függő társadalmi elvárásokat.

Az ügyvitel szempontjából érthető, hogy külön rubrikája volt a pesti lakhatást legitimáló státusznak. Ez a rubrika is árulkodott a nemek megkülönböztetéséről, valamint arról, hogy a nyilvánosság előtt a családot általában a férfiak képviselték. A rubrika címe jiddisül: אדר טאלרירט קאמארירט אדר זאהן איינס טאדריטען, magyarul: „tolerált (túrt) vagy komoráns, vagy egy tolerált/komoráns fia”. Ez a cím csak a hímnemű szavakat tartalmazta.²⁴ Az élet azonban nem igazolta ezt a nemi diszkriminációt, amelyet a nyelv konzervált.

Egyrészt nemcsak a fiúk örökölhették a türelmi („Toleranz”) jogot. Némely esetben a *Toleranz* az özvegy birtokába került, és a fiú az anyja üzletében dolgozott. Érdekes például, hogy Wahrman Israel, a pesti közösség első hivatalos rabbijának nem volt túrt státusza. Wahrman Regina, a rabbi nyugdíjas özvegye („pensionierte rabinersfroj”) 1825-ben kapta meg a türelmi jogot, 32 éves nőtlen fia, mint „özvegy fia” élt anyjával egy háztartásban.

Az 1826. évi összeírás 799. számon szereplő Katharina Gold házaló özvegy lakhatási legitimációját az biztosította, hogy Simon Löbl pesti *komoráns* lányaként született. Gold 4 gyermekes anyja volt, az anyagi helyzete nem volt nagyon rossz, mert szegény volt ugyan, de nem szorult a közösség támogatására.

A családtagok gyakran visszaéltek a túrt kereskedők lányainak jogával. Erre panaszkodott például Adelheit, a bécsi születésű Mayer Hirschl kereskedő lánya, akit a sógora akart kismizmizni apjának halála után (Hrotko: 2014, 139-141).

A Budapest Fővárosi Levéltár (BFL) zsidó lakhatási jogok gyűjteményében megtalálható néhány beadvány, amelyben a nők kérték a tolerancia jogát. Ezt tartalmazta például az 1809/766. számú mikrofilm-kocka, amelynek szövegében Judit Merle pesti zsidó nő („hiesige Jüdin”) „bittet ganz gehorsamst um allergnädigste Erfüllung der Tolerierung” (esedezik a tolerancia kegyes megadásáért). A 1030. számú mikrofilm-kocka tanúsága szerint Lena Jacobin zsidó nő is folyamodott a türelmi státusz megadása ügyében. (BFL: IV 1202 pp/XV.20.)

A lakhatási státuszt tartalmazó rubrika címében használt szabályos német *genitivus*-szerkezet az írnok magas műveltségéről tanúskodik. Sőt azt is bizonyítja, hogy a jiddis és német nyelvű iratokat azonos személyek készítették. Meg kell jegyezni, hogy a beszélt német nyelvben is gyakoribb a körülírás, a *fin (von) prepozíció* és egyéb eszközök használata. A hivatali nyelv főnévi és melléknévi ragozása (*deklinációja*) tehát többnyire az irodalmi német nyelv szabályai szerint érvényesült. Ám ez az írnok egyéni német nyelvi műveltségén is múltott.

Az adóösszeírás 10. és 11. rubrikája a közösségi tagok anyagi helyzetére és kötelességeire vonatkozott. A 10. rubrika a közösségi adó fizetését rögzítette. Ugyanitt jegyezték fel azokat is, akik még mindig az Óbuda felé fizettek.²⁵ 1826-ban még közel 60 személy Óbudán adózott, ami nem igen javította az amúgy is szinte mindig üres közösségi kasszát.

²⁴ Latin betűs átírásban: *Tolerirt oder komorirt oder sohn ajnes tolerirten oder komorirten*.

A továbbiakban a jiddis szavakat és mondatokat jobb megértés érdekében latin betűkkel írom át. A „tolerált” (túrt) a türelmi tartózkodási engedéllyel rendelkezőt, a „komoráns” elnevezés a városi tanács ideiglenes engedélyével tartózkodókat jelentette.

²⁵ A „toleranztarif” fizetését a 14. rovat tartották számon.

A számok alapján megállapítható, hogy a közösségi adót többen fizették, mint a türelmi díjat. Némely szegény koldus is – például Saks Dávid az 1826. összeírás 18. oldaláról – fizette a közösségi adót, a nagykereskedőkről nem is beszélve. Bauer Moritz nagykereskedő, aki már Pesten végezte el a gimnáziumot és magyarul is tanult, az adó mellett rendszeresen fizette a türelmi díjat is. Az összeírásban saját kereső tevékenység jogán szereplő nők a vagyoni helyzetüktől függetlenül szorgalmasan fizették a közösségi adót. Mint például a fentiekben említett Katharina Gold is.

Tettinger Terézia, akinek nevével kezdődött az 1826. évi pesti adóösszeírás, ötgyermekes anyaként a férje halála után néha anyagi nehézségekbe került. (Jegyzőkönyv: 42). Ennek ellenére folytatta az apósa pálinkakereskedését, amely még 1811-ben nyerte el a türelmi engedélyt. Terézia a *Landstraße* (Ország út, mai Károly körút) 1. számú bérleményében lakott és dolgozott. A közösségi adót és a türelmi státuszt biztosító járulékot rendszeresen megfizette.

Az 1826. évi összeírás 295. számú bejegyzése egy önálló kereskedőnőre vonatkozik. Juliane (Julianna) Hirsch a 3. osztályú kereskedők közé tartozott, vagyis valamivel szegényebb volt, mint Tettinger Terézia. Óbudáról származó Hirsch 1826-ban már 38 éve élt Pesten a *König Gasse* 540-ben. Az összeírás özvegyként jegyezte őt be, aki 3 gyereket nevelt egyedül. Annak ellenére, hogy türelmi státuszban volt, a *Toleranz-Tax*-ot (türelmi díjat) nem fizette, de a közösségi adót hiánytalanul lerőta.

A következő rovat címe a tagok vagyoni állapotát rögzítette. Latin betűs átírásban ez így néz ki: „fermegens umstende ob gut, oder mittelmäßig, bemittelt oder arm, dirftg.” A cím magyar fordítása: Vagyoni körülmények, jó vagy közepes, vagyonos vagy szegény, szűkös (támogatásra szorul).

Az összeírásból jól kivehető, hogy az elszegényedés nem volt ritka a közösség – főleg női – tagjai körében. Az 1826. évi conscripció 249. sz. bejegyzése alatt szerepel, például, a bécsi születésű Josefe Hirsch, akit elszegényedett nagykereskedőnek („verarmte großhandler”) jegyezték be. Josefe 20 éve élt Pesten, két lányát és 5 fiút kellett egyedül eltartania. 1826-ban még csak szegény (*arm*) volt és fizette az adót. Külső segítség nélkül azonban ezt aligha sokáig bírta.

Az 1827. évi *conscripcióban* a foglalkozási paletta alsó fokán álló rövidáru-házalónál is lejjebb csúszhatott *Sallamon* (Salamon) Gruber Maglódról (az összeírásban: *Maglot*), aki 5 éve élt már Pesten, de semmilyen üzleti tevékenységet nem folytatott. Az ugyancsak Maglódi születésű felesége Katarine akkoriban 28 évesen már 3 kiskorú gyermek anyja volt. Gruberéknél lakott 12 éves Josef Polák Maglódról, akit rokonként jegyezték be. Katarine Gruber leánykori neve tehát Polák volt (1827/357). A nők eredeti családi nevét a közösségi iratokból csak ritkán lehetett megállapítani, mert a nőket általában a férfiak családtagjaként, vagyis egy-egy férfi jogán szerepeltették. Az önálló személyi joga egy nőnek tehát csak akkor lehetett, ha nem tartozott senkihez.

Megemlítem, hogy az 1827. évi összeírás nem szívesen szerepeltette a koldus-státuszt vagy az ezt megközelítő állapotokat. Így az 1827/417. számon bejegyzett Teréz Krakkoín 1826-ban még foglalkozás nélkülinek számított, de 1827-ben már ügynöknőnek (*sensalin*) írták be,

holott valószínűleg csak a régi foglalkozás legitimációjáról volt szó, nem pedig egy tényleges gazdasági változásról.

Az éves összeírások összehasonlításából megállapítható, hogy a közösség erkölcsi megítélése 1826. és 1827. között megváltozott. A koldulás ugyan nem szűnt meg, amint a koldusok sem, hiszen az egyes háztartások felsorolásaiban még láthatjuk őket. De a koldusokat gyakorta házalókká nevezték át, amiből következtethetjük, hogy megszűnt a koldulás pozitív értéke. A koldusok kiszorultak a társadalomból, ami a szegények erkölcsi megítélésén is erősen rontott.

Közelebbről sajnos nem ismerhettük meg Áron Lebl Grünfeld zsidó családjának körülményeit (1827/563), de nem-e szegénységének köszönhetően kapta meg a „verdechtiger lajta” (gyanús népség) címkéjét? Ez a megjegyzés is az 1827. évi adóösszeírásban olvasható. Az 55 éves Grünfeld 40 éves feleségén kívül házukban élt még Grünfeld 3 fia és egy Éva nevű 55 éves özvegy koldusnő. Lehet, hogy nem csak Éva, de Grünfeldék is koldultak. A 22 éves Ignác, illetve 18 éves Leopold Grünfeld szakmájáról, ugyanis, az összeírás semmit sem említ.

Valamiért gyanúsnak tartották Simon Fajgel szántói zsidó családját, aki Lebl Schwarz egyik albérlőjeként engedély nélkül élt Pesten (1827/374). Schwarznál él a 70 éves özvegy Johanna Abraml koldusnő és annak 24 éves Josefa lánya is. Lebl Schwarzról az írnok azt is feljegyezte, hogy Schwarzék engedély nélkül adták ki a szobát. Johanna pesti tartózkodása tehát többszörösen nem kívánatos volt.

Rozália Pragerin Prágából származott és 1827-ben 55 éves özvegnő volt, aki már 20 éve élt Pesten. Pragerin Bernát Weiss nevű szeszégető háztartásában élt, de a családi névsorban koldusnőként szerepelt (1827/466). 20 éves óbudai Weiss Rozália egy 5 éves fiú anyja volt. Weissék csak 5 éve költöztek fel Pestre, feltehetően Óbudáról, noha a családfő lebergi volt. Vajon miért koldult egy 55 éves özvegnő, aki már 20 éve élt Pesten? A pesti rokonsága nem akart, vagy nem tudott segíteni rajta? Az 1827. évösszeírásban találtam néhány Prager nevű, illetve prágai születésű közösségi tagot, de egyikük sem lehetett Rozália Pragerin közeli rokona. A nő tehát egyedül élt Pesten, önállóan tartotta fenn magát, de saját háztartással nem rendelkezett. Ezeket a kis történeteket a nagy történelmi könyvek általában nem tartalmazzák, pedig pont ezek írják le hűségesen a zsidó nép pesti életét.

Ami a rovat nyelvi sajátosságait illeti, itt ismét az *umlautozás* részbeni elutasítását tapasztalhatjuk: az *umlautos -o* helyett az írnok az *ajint* használta, amely valószínűleg egy keskeny *-e-* fonémának felelt meg. Az *-ü* helyett a *judot* látjuk, amely az *-i-*-nek felel meg (vö. *dirftig*). Ezzel a jelenséggel a Pest környéki vecsési sváb szociolektusban is találkoztam. (Hrotkó: 2009. 125–126).

A 11. rubrikának vannak alcímei is, amelyek pontosítják a vagyoni helyzet minősítését. A jó minősítés és az első osztály a valóságban erősen keveredett, ehhez a kategóriához nem sokan tartoztak. Jellemző példák: a „jó” minősítést ért el egy Austerlitz Dávid nevű nagykereskedő (*gross handler*), vagy Leitner Wolf, Goldberger Dávid és Goldberger Leopold nagykereskedők (Leitnerhez hasonlóan mindketten óbudaiak voltak), de csak egy „szegény” fokozatot érhetett el Heller Bernard *normal lehrer* (általános iskolai tanító). Ennél is szegényebb volt Lewinger Katarina sokadik özvegyasszony, aki a „rászorulók” kategóriájához tartozott.

Az 1826-os összeírás tanúsága szerint 982 összeírt személyből 559 fő szegény státuszban volt. Ha ehhez még hozzáadjuk a segítségre szorulókat, megállapíthatjuk, hogy az első pesti zsidó közösség tagjainak átlag anyagi helyzete inkább szerénynek volt mondható.

Az előzőekben láttuk, hogy az adóösszeírás a tagokat erkölcsileg is minősítette (12/13. rubrika). Három minősítés létezett: jó, gyanús vagy rossz. A közösségi tagokat erkölcsileg általában jónak minősítették, a bizonytalan esetekben az „unbekannt” (ismeretlen) bejegyzés szerepel. Csak ritkán írták be a „verdechtig” (gyanús) umlautozás nélküli lexémát. Talán öt-hat esetben csupán, például gyanúsaknak számított Kohen Kopel foglalkozás nélküli 3 gyermekes apa, aki akkoriban már 17 éve élt Pesten. Az ismeretlen minősítés elég furcsának tűnhet akkor, ha az illető már huzamosabb ideig (akár 14 évig is, mint Bernard Goldstein) élt a közösségben. Már jól ismerték a nevét, a családi körülményeit, sőt még azt is tudták, honnan jött Pestre. Itt egyfajta kezességről lehetett szó, amely nehezen volt megszerezhető, ha a kérdéses személynek nem volt rokona a közösségben. Ez az osztályozás a tagok idegenekkel szembeni óvatosságáról, illetve a közösség alaposan behatárolt felépítéséről tanúskodik.

Ha valóban fenntartások voltak valakivel szemben, akkor az „anmerkung” (megjegyzés) rovatában egy-egy kategorikus mondatot fogalmaztak meg az illetőről. Például Josef Najwirth házalóról, aki Alt Bistritz-ről jött Pestre ezt írták: „ist (איסט) bereits ab gešaft und wek (וועק) gešickt worden, seit ¼ johr zu rick (ריק) kommen und halt sich hir ohne er lojbnis.”²⁶ A *ge-* nélküli participium – *kommen* – nem a felső német nyelvterületre, hanem inkább Magdeburgtól északra eső régióra jellemző. Ugyanúgy, mint a korábban említett hiányos diftongizáció is. Meglépő az *ist* zajinnal való ábrázolása, amelynek fonetikai formája ugyancsak idegen a délies nyelvi szokástól. A közép német kiejtéshez pedig nem kellett volna a szóvégi *-tet*. Ezzel szemben egy tipikusan felső német tompítást láthatunk a *wek-* (=weg) prefixum ábrázolásában.

Az 1827-es conscripcióból az erkölcsi rovat hiányzik, de a közösség nem adta fel a belső rendfenntartó és felügyelő funkciót. A megjegyzés rovatában továbbra is olvashatók az egyes tagok életviteléről szóló értékelések. Egy ilyen esetben azt írták, hogy az illető gyanús emberekkel üzletel: „helt gešefte mit verdechtigen menšen auf.” Az *-auf* itt: און , vagyis talán az új német normának megfelelő *-au* diftongussal (persze, lehet ez a diftongus nélküli *-of* is).

A megjegyzés rovatába beírták azt is, ha valaki a közösség szolgálatában állt. Mint például: „im gemajnde dinsten bei der fajer spritzen.”²⁷ Saját tűzoltóságra a pesti zsidó közösségnek az 1800-as években szüksége is volt!

A kutatás eredményeinek összefoglalása

Az első pesti zsidó közösség hivatali iratai vizsgálatából világosan következik, hogy a zsidóság nyelvileg is a társadalmi integrációra törekedett, miközben világos etnikai határokhoz ragaszkodott, ami a saját nyelv használatában mutatkozott meg. A jiddis és német nyelvű hivatali iratok alapján megismertem az első pesti zsidó közösség női tagjainak származását, anyagi és életviteli körülményeit, sőt néhány személyes történetet is tudtam

²⁶ Már kitoloncolták és elküldték, de negyedévvvel ezelőtt visszajött és engedély nélkül tartózkodik itt.

²⁷ A közösség szolgálatában a tűzoltásnál.

figyelemmel kísérni. A leírásom cáfolta azt a korábbi állítást, hogy az első pesti zsidó nőkről nincs adatunk. A leírás alapján kiemelhetjük továbbá, hogy:

- A hivatali pesti jiddis nyelv nyelvtanilag megközelítette az irodalmi német normát, noha az egyéni nyelvi tájékozódás ezt erősen befolyásolhatta. Nyelvtanilag korrekt bejegyzések mellett előfordultak a német nyelvjárásra utaló egyszerűsített nyelvtani formák.
- A szövegek grafikai ábrázolása nagyjából a magyarországi városi jiddis norma szerint alakult, de az umlautozás megjelölésében észrevettem az irodalmi jiddis normától való eltéréseket, valamint a nyelvi szabályok elhanyagolását. Ez az egyéni helyi nyelvi (és magatartási) normák kialakulására utal, ami a vallási helyi szabályok (*minhág*) zsidó hagyományára emlékeztet.
- A szövegek lexikai szintje a modern és a korai középkori német nyelv ötvözetét képezi, amely részben arra utalhat, hogy a jiddis a német középkor elején vagy még ennél is korábban a német nyelvet beszélő népcsoportok területén alakulhatott ki. A keletkezés idejére vonatkozó feltételezés azonban csak egy hipotézis, amelynek bizonyítása nem tartozott jelen tanulmány céljai közé.
- A szókincs mutatja, hogy a zsidók a városi lakosság különböző rétegeivel álltak kapcsolatban.
- A közösség jogot formált arra, hogy a tagokkal szemben erkölcsi és gazdasági követelményeket támasszon, amelynek teljesítését következetesen ellenőrizte. Ez a kiterjedt felügyelet és a tagok nyilvántartása azt jelzi, hogy a közösség vezetése felelősségteljesen képviselte a közösséget a külső (magyar) társadalommal szemben.
- A külső kommunikáció az 1826-1827-es években elsősorban német nyelven történt, aminek nyelvi következményei a jiddis szövegekben ugyancsak megtalálhatók.

A felsoroltakon kívül a dolgozat kiemelte a feminista kutatói szemlélet pozitivitását és azt, hogy a tudományok együttműködése a kultúrakutatásban nem csak lehetséges, de szükséges is. A nyelvészek, a társadalomtudomány és a kulturális antropológia kutatói eddig is gyakran együttműködnek. A lingvisták etimológiai adatbázisai már nem egyszer nyújtottak segítséget a különféle rokonfogalmak közötti összefüggések megértéséhez. Ugyanakkor a rendszeres kapcsolat a merőben eltérő szemléletek miatt a strukturális nyelvészet és nyelvfilozófiai (kommunikációs) elméletek előtt szinte lehetetlen volt. A strukturális lingvisztika és a nyelvfilozófia, amely a nyelvi területek korlátait átlépő univerzális szerkezeti elemekkel és fogalmakkal dolgozik, alapvetően megváltoztatta ezt a helyzetet. A nyelv kutatás iránya ugyanis a nyelvi fenoménok infrastruktúrájára tevődött át. A pesti jiddis sajátosságait sikerült beilleszteni a német nyelvjárások rendszerébe (vö. umlautozás, diftongusok stb.), ami nem csak az iratok olvasásához, de azok értelmezéséhez is segítséget nyújtott.

A Pesten letelepült zsidó vallásutáni csoport közös etnikai nyelve a 19. századig a jiddis nyelv helyi változata volt, a 19. század második felére a magyar nyelvi integráció következtében egy olyan speciális helyzet alakult ki, amely egy külön kutatást igényel. A kutatási munka során olyan primer kulturális leleteket dolgoztam fel, mint az üzleti levelezés, az üzleti feljegyzések, a társadalmi érintkezéseket rögzítő jegyzőkönyvek, az adóösszeírások, a születési és a halotti anyakönyvek.

Az iratok vizsgálata lehetővé tette a kulturális antropológiai leíráshoz szükséges adatok gyűjtését. Többek között így sikerült felépíteni a női szakmai foglalkozások és a női foglalkoztatás struktúráját. Ennek alapján megállapítottam, hogy a nők aktívan vettek részt a

közösség megalakulásában és fenntartásában, noha a férfitársadalom ezt nem megfelelően díjazta. Az ápolási tevékenység ma is nagymértékben leköti a nők idejét és energiáját, miközben a társadalom ezt a tevékenységet továbbra is alulértékeli. A nyelvi és antropológiai kutatásom eredményei mutatták, hogy ez az egyik olyan körülmény, amely a nők tartós elszegényedéséhez vezet.

Irodalomjegyzék

APTROOT, MARION, GRUSCHKA, ROLAND: *Jiddisch. Geschichte und Kultur einer Weltsprache*. München, C. H. Beck Taschenbuch, 2010.

ETTINGER, SMOEL: *A zsidó nép története. A modern kor: a 17. századtól napjainkig*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002.

FREIDENREICH, HARRIET: *Female, Jewish and Educated: The Lives of Central European Jewish University Women*, Bloomington, Indiana University Press, 2002.

GALCHINSKY, MICHAEL: *Grace Aguilar's Correspondence*. Jewish Culture and History 2:1/1999. 88-111. <http://dx.doi.org/10.1080/1462169x.1999.10511924>

GREEN, L. NANCY: *Gender and Jobs in the Jewish Community: Europa of the Turn of the Twentieth Century*. Jewish Social Studies, 8 (2/3) (2002) 39—60. <http://dx.doi.org/10.1353/jss.2002.0007>

PAULA E. HYMAN: *My Life as a Radical Jewish Woman: Memoirs of a Zionist Feminist in Poland*, Indiana University Press, 2002.

HROTKÓ LARISSZA: *A nélkülözhetetlenek*, Budapest, 2014
<http://mek.oszk.hu/13500/13596/>

HROTKÓ LARISSZA: „Goldzieher Ilona, egy név a magyarországi zsidó művelődés történetéből.” *A komáromi Selye János Egyetem 2015-ös Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete*, Komárom, Selye János Egyetem, 2015. 62-71

HROTKÓ LARISSZA: A női munka formája és értéke a 19. század eleji pesti zsidó társadalomban. *Kaleidoscope* 2013/6.
<https://doaj.org/article/81c4dc3eb3034a2f98889017bd647883>

HROTKÓ LARISSZA: *Pesti zsidók 2*. Remény 10 (2) (2007) 40-43.

HROTKÓ LARISSZA: *A magyarországi zsidó nők kötődéseinek strukturális változása. „A királyhűség jól bevált útján...”* Szeged, Néprajzi és Kulturális antropológiai Tanszék, 2016. 159-167.

HROTKÓ, LARISSZA: *Ungarische Frauen im Aufbruch zwischen Religion(en) und Politik. Ein Überblick über die Entwicklung der ungarischen Frauenbewegung. Feministische*

Zugänge zum interreligiösen Dialog, Belgium, Peeters-Leuven-Walpole, Ma. 2009. 153-164.
<http://dx.doi.org/10.2143/eswtr.17.0.2042666>

KEIL, MARTHA, LOHRMANN, KLAUS: *Studien zur Geschichte der Juden in Österreich*, Wien-Köln-Weimar 1994.

KOREN-LOEB, TZVIA: *The Frankfurt a. M. Memorbuch: Gender Roles in the Jewish Community Institutions*. *Women in Judaism. A Multidisciplinary Journal* 4 (2) (2007).

KOVÁCS LIVIA: *Zum Problem der Sekundärdiphthonge in der Jiddischen Sprache*. *Semitic studies in memory of Immanuel Löw – Keleti dolgozatok Immanuel Löw emlékére*, Budapest, 1947. 269-271.

MAGNUS, SHULAMIT: *Kol Ishah: Women and Pauline Wengeroff's Writing of An Age*. *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*. No. 7 (1) 2004. 28-65.
Projekt Muse <http://muse.jhu.edu>, <http://dx.doi.org/10.2979/nas.2004.-.7.28>

PAUL, HERMANN: *Deutsches Wörterbuch*, Halle (Saale), 1959. 748

PETŐ ANDREA, *Nőhistóriák, a politizáló magyar nők történetéből 1945-1951*, Bp., Seneca, 1998.

PETŐ ANDREA, *Napasszonyok és holdkisasszonyok. A politizálás alaktana*. Bp., Balassi Kiadó, 2003.

PLASKOW, JUDITH, ROSS, TAMAR: *Gender Theory and Gendered Realities: An Exchange between Tamar Ross and Judith Plaskow*. *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*. No. (1) (2007) 207-251. <http://dx.doi.org/10.2979/nas.2007.-.13.207>

PLASKOW, JUDITH: *Three Steps Forward, Two Steps Back*. *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*. No. (9) (2005) 186-188.
<http://dx.doi.org/10.2979/nas.2005.-.9.184>

RHEIN, VALÉRIE: *Transforming, Traditions: Halakhah, Women and Kriat-Ha-Torah. Gender, Memory and Judaism*, Budapest-Herne, Balassy Kiadó – Gabriele Schäfer Verlag, 2007. 67-73.

ELISABETH SCHÜSSLER-FIORENZA, *Wisdom Ways: Introducing Feminist Biblical Interpretation*, New York, Orbis Books 2001.

TURNIANSKY, CHAVA (ed.): *Glikl. Zikhronot 1691–1719 (Glikl. Memoires 1691–1719)*, Jerusalem, The Zalman Shazar Center for Jewish History and The Ben-Zion Dinur Center for Research in Jewish History, The Hebrew University 2006.

ТРУБЕЦКОЙ, Н. С.: *История, культура, язык*. Москва, 1995

UMANSKY, ELLEN: *Lily Montagu and the Advancement of Liberal Judaism: From Vision to Vocation*. New York, Lewiston, 1983

Levéltári források

Magyar Zsidó Levéltár:

Protokoll 1828-1833 (német nyelven): PIH 90. 63

Jegyzőkönyv 1828-1832 (jiddis nyelven): PIH 90.63

Az 1826. évi jiddis nyelvű adóösszeírást (Conscriptio): PIH I-7. 1/1826

Az 1827. évi jiddis nyelvű adóösszeírást (Conscriptio): PIH I-7. 1/1827

Házassági levél PIH-II-B-2-a, Zsidó levéltár)

Budapest Fővárosi Levéltár:

BFL. Vegyes ügyek. Zsidó lakhatási jogok. IV 1202 pp/XV.20. (Német és latin nyelvű)

Melléklet:

Képek: 1-6.